

PAN COGITO DE ZBIGNIEW HERBERT SAU FUGA DE UTOPIE

Constantin GEAMBAȘU

Născut în anul 1924, poetul și eseistul polonez Zbigniew Herbert a debutat în perioada dezghețului stalinist, în timpul grupării “Contemporanul”, care a imprimat o fațetă proaspătă liricii polone. Destinul literar al poetului este strâns legat de generația marcată de atrocitățile războiului al doilea mondial, care a lăsat urme adânci în conștiința lirică universală. Alături de T. Różewicz, Wisława Szymborska sau Czesław Miłosz, poezia lui Herbert se înscrie de la început în culoarul deslușirii mecanismului complicat al istoriei și al reconstruirii unei noi axiologii. Așa se explică deseori incursiuni în meandrele civilizației antice. Apelul la mituri și simboluri din spațiul mediteranean are drept scop nu atât continuitatea unor motive sau destine, repetabilitatea unor structuri, cât căutarea valorilor durabile care justifică existența și ființa umană. Nu atât caracterul ciclic al istoriei îl interesează pe Herbert, cât necesitatea salvării acestor valori în fața distrugerilor oarbe la care civilizația a fost supusă în atâtea rânduri. De aici încărcătura simbolică a liricii poetului.

Se conturează încă de la debut antinomia esențială dintre efortul de constructor asiduu al omului, autor al atâtor edificii strălucite, dar care înglobează sacrificii impresionante, și instinctul primar, (auto)distructiv al acestuia, dovedit de-a lungul secolelor, în numeroase evenimente tragice. Dincolo de mitul jertfei pe care îl impune arta, poezia lui Herbert dezvăluie, ca și în cazul prozatorului T. Borowski, o pregnantă undă de revoltă împotriva civilizației construite cu „sudoarea și sângele” celor mulți. Mai mult, revoltă împotriva transformării în ruine a acestor valori sau a trecerii lor în uitare.

Pe măsură ce publică alte plachete, seria antinomiilor se îmbogățește. Poetul și criticul S. Barańczak pomenește de trei niveluri antinomice în poetica lui Herbert, vizibile în „lumea imaginației, a valorilor și a protagoniștilor”¹. Tehnica antinomică și cea antiteticească vor deveni procedee de lucru permanente.

Ciclul *Pan Cogito*², cu trimiteri directe chiar din titlu la rațiune, se constituie într-o convingătoare demonstrație poetică a necesității imperativelor morale. Fără memoria semnificațiilor etice, gesturile și faptele culturale sunt lipsite de suport,

¹ Cf. S. Barańczak, *Uciekinier z utopii. O poezji Zbigniewa Herberta*, Wrocław, 1994, p. 83.

² Zbigniew Herbert, *Pan Cogito*, Wrocław, 1998 (ediția revăzută de autor). Vezi și versiunea românească, *Pan Cogito*, București, Ed. Paideia, 2008, traducere și cuvânt înainte de Constantin Geambașu.

devenind simple elemente decorative, într-un peisaj pestriț, fără liantul necesar. Pan Cogito, un alter ego al poetului, reflectează asupra rosturilor existențiale, lansând provocarea rațiunii și a cumpătării în fața afectelor necontrolate sau a răului devastator. Realitatea atunci capătă sens și încărcătură emoțională, când este trecută prin filtre rațional-morale.

Este suficient să enumerăm câteva titluri pentru a înțelege diapazonul amplu al problemelor abordate (*Pan Cogito își observă fața în oglindă, Reflecții despre tata, Sentimentul identității, Pan Cogito se gândește la întoarcerea în orașul natal, Pan Cogito reflectează asupra suferinței, Prăpastia lui Pan Cogito, Pan Cogito și gândul pur, Pan Cogito și mișcarea gândurilor, Casele de la periferie, Alienările lui Pan Cogito, Pan Cogito își observă prietenul mort, Sufletul în fiecare zi, Pan Cogito analizează diferența dintre glasul uman și glasul naturii, Cei care au pierdut, Pan Cogito și poetul la o anumită vârstă, Pan Cogito despre magie, Pan Cogito povestește despre ispita lui Spinoza, Reflecțiile lui Pan Cogito despre ispășire, Jocul lui Pan Cogito, Pan Cogito despre poziția verticală, Mesajul lui Pan Cogito* etc.

Pan Cogito este un intelectual, dar nu aparține elitei, nu dorește să se ridice deasupra celorlalți. Îi sunt caracteristice gândirea, spiritul critic și independent, cu trimitere expresă la aserțiunea carteziană: „cogito, ergo sum”. Herbert, după cum bine observă S. Barańczak, răstoarnă această aserțiune, conferindu-i conotație imperativă: de vreme ce doresc să exist, trebuie să gândesc¹. Pan Cogito știe că e diferit, dar, în același timp, nu știe exact cine este, nu știe pentru că viața în societate îl obligă să joace mai multe roluri deodată, îl împinge spre o duplicitate interioară permanentă (*Despre cele două picioare ale lui Pan Cogito*).

Protagonistul acționează de cele mai multe ori în situații limită care îl obligă la o opțiune categorică, deși cotidianul contemporan nu-i oferă prea multe prilejuri în acest sens, fiind tot mai cenușiu, mai plat și mai îndepărtat de sublim (*Prăpastia lui Pan Cogito*). Herbert demonstrează însă că facem o asemenea opțiune în fiecare moment al vieții, iar opțiunea este cu atât mai dificilă, cu cât situația în sine este mai nedefinită, mai nesigură, mai departe de puritatea de cristal a „situațiilor limită”². Se conturează un efort sisific din partea personajului care înțelege că nici sentimentul eșecului previzibil, nici cel al zădărniceii, nu-l scutesc de obligația alegerii conștiente. Numai datorită acestui lucru poți regăsi până la urmă identitatea pierdută, sentimentul legăturii cu acele valori veșnic proprii omului. Regula de bază a poeziei herbertiene – afirmă K. Dybciak – o constituie construirea de valori, stabilirea unei ierarhii, alegerea conștientă, cu toate consecințele practice și artistice³. În viziunea lui Herbert, viața omului trebuie să fie măsurată pe scara unor valori obiective, independente de voința și dorința acestuia. Din păcate, în civilizația modernă, bazată în mare măsură pe etica eficienței (tehnice, intelectuale, artistice), numărul valorilor obiective a scăzut. Atenția lui Herbert se

¹ *O czym myśli Pan Cogito*, în *Poznawanie Herberta*, vol.I, Cracovia, 1998, p.195 (selecție și introducere de Andrzej Franaszek).

² *Ibidem*, p.200.

³ K. Dybciak, *W poszukiwaniu istoty i utraconych wartości*, în *Poznawanie Herberta*, vol.I,p.138.

îndreaptă spre un tabel de valori elementare, cum ar fi depășirea egoismului natural, a orgoliului, a temerilor, a ostilității, a propriei slăbiciuni. În ochii săi contează cu precădere ideile care includ sau generează înțelepciune, adevăr sau alte virtuți subordonate binelui. Nu este vorba de binele perceput la modul general, în numele căruia de multe ori a fost sacrificat binele individual, și nici de viziuni utopice, menite să conducă la experimente false și schematice¹.

Sistemele totalitare, așa cum rezultă din mai multe versuri, au lovit tocmai în aceste valori fundamentale ale ființei umane, conducând, dincolo de noianul distrugerilor materiale, la prăbușirea sistemului axiologic elementar. Distrugerile provocate de război au atins rădăcinile intime ale copilului (*stau în mijloc/ nemișcat ca o statuie/ într-un picior/ înaintea de a sări în gol – Pan Cogito se gândește la întoarcerea în orașul natal*). Imaginea din memoria copilului este sumbră, anihilând orice speranță (*în jur cresc movile/de cenușă/ până la umeri/până la gură*).

Spre deosebire de Różewicz însă, la care răbufnesc adeseori accente de pesimism, Herbert, ca și Szymborska, construiește o lume a încrederii și a speranței, în care preocuparea temeinică devine cultivarea valorilor trecutului și a memoriei culturale. Memoria este o condiție identitară. Suntem cineva, fiindcă avem un trecut. Ca atare, uitarea, amnezia sunt sinonime cu moartea. A uita trecutul, consideră P. Lisicki, înseamnă a-ți pierde identitatea².

Conștient însă de dificultatea și fragilitatea acestui efort zădărnici de experiența tragică a istoriei, poetul strecoară adesea incisivitatea ironiei. Ca și la Miłosz, predominante sunt valorile individuale, și nu cele general-istorice. Semnificative în acest sens sunt, de exemplu, poeziile *Sequoia* și *Cei ce au pierdut*. Secularul arbore, plasat în context istoric-cultural, are „miezul sângeros”. Este aceasta o metaforă neliniștitoare, cu trimitere la istoria zbuciumată a umanității de-a lungul secolelor. În urma confruntărilor sângeroase, unele popoare au fost nevoite să renunțe la trecutul glorios, suferind o acută degradare pe scara valorilor. Pan Cogito reflectează totodată asupra numărului victimelor istoriei, greu de precizat:

e nevoie de rigoare
nu avem voie să greșim
nici măcar cu unul

suntem orice am spune

¹ *Ibidem*, p.141. În fața unor lumi ideale, încărcate de promisiuni înșelătoare, Herbert preferă viața concretă, obișnuită, „cenușie”, care nu va fi înregistrată de istorie. Pan Cogito „acceptă un rol indirect/nu va locui în istorie” (*Jocul lui Pan Cogito*). S. Barańczak afirmă pe bună dreptate că printr-un asemenea refuz, Pan Cogito părăsește nu doar ținutul Arcadiei, ci devine totodată un „evadat din Utopie” (*Uciekinier z Utopii*, p.219).

² Pawel Lisicki, *Puste niebo Pana Cogito*, în *Poznanwanie...*, p.245.

apărătorii fraților noștri

neștiința despre cei dispăruți
subminează realitatea lumii

ne azvârle în iadul aparențelor
în rețeaua diabolică a dialecticii
care susține că nu există deosebire
între substanță și nălucă

Herbert este un poet al compătimirii și al înțelegerii suferinței umane individuale, și nu adept al sacrificării individului în numele unor deziderate istorice și ideologice. Suferința trăită la nivel individual necesită totuși o atitudine de împăcare, ea nu trebuie să fie o manifestare agresivă în raport cu ceilalți (*să nu-ți răsucești ciotul/ peste capetele celorlalți*). Suferința asimilată se află la granița cu înțelepciunea (*să bei zeamă din plante amare/ dar nu până la fund/ să lași din prudență câteva înghițituri pentru viitor*). În alte versuri, suferința apare în ipostaza jocului ca sursă terapeutică. Deși martor al degenerării morale a omului contemporan, poetul lasă să transpară adesea în versurile sale alinarea și înțelegerea. Singurătatea și rătăcirea omului sunt acceptate fără revoltă, cu o anumită liniște. În acest sens, Pan Cogito filtrează cuvintele mari, le pune în evidență conținutul unic, tulburător, tristețea și compătimirea devenind astfel, paradoxal, o sursă de plăcere¹. Criticul P. Lisicki atrage atenția asupra acestui demers terapeutic, care constă în conștientizarea existenței umane limitate. Pan Cogito, în reflecțiile sale, lasă să se înțeleagă lipsa speranței în viața veșnică. Acceptarea unei asemenea perspective necreștine – crede Herbert – ne eliberează de disperare și ne permite să ne acceptăm soarta cu seninătate. Oricât de discutabilă ar fi această teză, ea vine în sprijinul celor care încă nu sunt convinși de conceptul mântuirii². De altfel, Pan Cogito a stârnit vii dezbateri critice și în privința conceptului morții³. La nivelul percepției elementare, moartea, înscrisă în ordinea naturii, stârnește neliniște și teamă. Este sesizabil efortul poetului de a impune perspectiva apropierei și a acceptării morții. Pan Cogito, de pildă, este înclinat să accepte această perspectivă prin opoziție cu nemurirea:

încă din copilărie
nemurirea
îi crea o stare
de tremendum

¹ *Ibidem*, p 262.

² *Ibidem*, p. 263.

³ Cf. Przemysław Czapliński, *Śmierć, czyli o niedoskonłości*, în *Poznawanie Herberta*, vol.I, p.280-303.

- să-i invidieze pe zei? pentru ce?
- pentru curentul din ceruri
- pentru proasta administrație
- pentru poftetele nesățioase
- pentru căscatul de le pârâie fălcile

(Pan Cogito și longevitatea)

Practicând jocul negației, Herbert privește moartea prin prisma unei ipostaze inedite, și anume aceea a opțiunii: am putea alege nemurirea, dar o respingem, fiindcă e plictisitoare. Un asemenea joc, realizat într-un limbaj simplu, bazat de multe ori pe tautologie, are funcție izbăvitoare¹. Criticul P. Czaplinski vede în abordarea tautologică a realității un element existențialist, afirmând că „la fel ca și în cazul existențialistilor, pentru Herbert lucrurile sunt identice cu sine, așadar străine omului din punct de vedere ontologic și epistemologic”². Cu alte cuvinte, existența se reduce la ceea ce suntem, „odată ce alegem viața, ne împăcăm cu propria moarte”. Moartea nu e absurdă, ci paradoxală: ea generează suferință, dar numai datorită ei putem înțelege *alți oameni alte limbi alte suferințe* (*Rugăciunea lui Pan Cogito călătorul*), descoperim tainele vieții *ce se învâрте ireversibil în jur*. Frumusețea existenței o percepem numai fiindcă existența în sine este trecătoare. Fără moarte nu ar exista așadar nici compasiune, nici frumusețe, nici sens. În felul acesta devin explicabile atitudinea de recunoștință a lui Pan Cogito în fața lui Dumnezeu care a creat *o lume frumoasă și felurită*, precum și dorința sa *de a cânta până la sfârșit/ frumusețea trecerii* (*Pan Cogito și longevitatea*).

Pe de altă parte, procedeul tautologiei este folosit și din dorința de a fi clarificate și identificate cât mai exact obiectele³:

Pan Cogito
adora tautologiile
explicația
idem per idem

că pasărea e pasăre
sclavia sclavie
cuțitul e cuțit
moartea moarte

(Pan Cogito și imaginația)

¹ J. Kwiatkowski, *Zbawienie przez prostotę*, „Życie Literackie” 1961, nr. 46, retipărit în *Imiona prostoty*, în *Poznawanie Herberta...*, p.36-48.

² *Śmierć, czyli o niedoskonłości*, p.300.

³ Cf. A. Zieniewicz, *Poetyka odejścia. Wobec przygodności*, în Herbert, *Poetyka, wartości i konteksty*, red. Eugeniusz Czuplejewicz și Witold Sadowski, Varșovia, 2002, p.110.

Transpare aici un permanent efort de concretizare, de personalizare a ipostazelor abstracte, de înțelegere până la capăt. De multe ori, pentru a înlesni înțelegerea unor idei cu un grad mai mare de abstractizare sau de generalizare, Herbert procedează ca un didactician, recurgând la comparații plastice, de obicei cu elemente concrete, ca în tradiția populară, din lumea imediat înconjurătoare. De pildă, anumite gânduri proprii se confruntă cu gândurile celorlalți (*se opresc pe mal/ într-un singur picior ca bătlanii flămânzi*). Lipsa de perspectivă generează gânduri sumbre, amenințătoare (*stau pe piatră/ își frâng mâinile – Pan Cogito și mișcarea gândurilor*).

Se poate afirma că, în general, Pan Cogito dispune de o structură ambivalentă, simbolizând relația dintre natură și cultură, dintre realitatea concretă și cea plăsmuită (vezi, printre altele, *Pan Cogito și gândul pur*, în care dorința de puritate și de purificare este perturbată de senzorialitatea lumii (*în nări avea miros de mare/ greierii îi gâdilau urechea*). Totuși, starea de liniște – pare să sugereze poetul – se dobândește abia înspre finalul vieții. Viața în sine este așezată antinomic în relație cu mișcarea, cu neliniștea generată de conștiința morții. Herbert pătrunde adesea în gândurile intime al personajului său, proiectând o viziune interioară, o perspectivă inedită.

După cum era firesc, din structura ciclului nu putea lipsi tema artei și a creației în general. Poetul traversează uneori momente dramatice din cauza lipsei de inspirație (*muza își sprijină coatele pe pervaz/ își întinde gâtul/ îl așteaptă pe jandarmul său/ cu mustăți roșcate – Sufletul în fiecare zi*), alteori neliniștea se strecoară din conștientizarea îmbătrânirii (*poetul la o vârstă neclară/ între Eros care se duce/ și Thanatos care încă nu s-a ridicat de pe piatră – Pan Cogito și poetul la o anumită vârstă*). Sentimentul de tristețe apăsătoare transpare într-o comparație extrem de plastică: *pe fundalul azurului tână/ arborele alb al venelor sale (Pan Cogito și poetul la o anumită vârstă)*. Din această confruntare permanentă a omului cu natura, omul iese adeseori înfrânt, natura dovedindu-se mai puternică (*nu voi acoperi strigătul nisipului/.../ din tăcerea granulelor/nu voi scoate tăcere (...) am strâns atâtea cuvinte într-o singură linie/ mai lungă decât toate liniile din palmă/ așadar mai lungă decât linia destinului/ .../ dar aceasta era abia o miniatură a orizontului – Pan Cogito analizează deosebirea dintre glasul uman și glasul naturii*). Poetul nu-și pierde însă speranța, limbajul florilor, al norilor, corul arborilor, lumina stâncii reprezintă pentru el o adevărată sursă de inspirație (*oceanul stinge amurgul ziua înghite noaptea și la răscrucea/ vânturilor/ se naște o nouă lumină*). Apărător al canonului cultural, al cumpătării, Pan Cogito se pronunță împotriva „esteticii zgomotului”: *țipătul se sustrage formei/este mai sărac decât glasul/.../țipătul atinge liniștea (Pan Cogito și muzica pop)*.

Un loc important îl ocupă personajele mitologice (*Minotaurul, Prometeu etc.*) reluate într-o interpretare proprie, în urma căreia ni se dezvăluie alte semnificații decât cele fixate în codul cultural european (de pildă, Tezeu, ucigașul eroic al Minotaurului se

dovedește un ucigaș de rând, angajat de regele Minos pentru a-l lichida pe moștenitorul său retardat¹).

De asemenea, din mai multe versuri transpare încercarea de reinterpretare a altor personaje din istorie sau din biblie. În cadrul ciclului se cuvine să menționăm poezia *Pan Cogito despre ispita lui Spinoza*, în care ni se atrage atenția asupra relativizării primejdioase a ideii de Dumnezeu, folosirea acesteia în diferite scopuri, de multe ori blasfemice. Cu totul altfel arată Demiurgul lui Spinoza, într-o ipostază care îi confirmă învățătura abstractă².

Pan Cogito s-a fixat adânc în conștiința cititorilor și a criticii³, devenind un volum emblematic prin aserțiunile și formulările de natură morală și etică. Herbert este considerat exponentul eticii eroice, semnificativă în acest sens fiind îndeosebi poezia *Mesajul lui Pan Cogito*:

mergi drept printre cei care stau în genunchi
printre cei întorși cu spatele și dărâmați la pământ

te-ai salvat nu ca să trăiești
ai puțin timp trebuie să lași mărturie

fii curajos când mintea înșală fii curajos
în ultimă instanță doar asta contează (...)

și nu ierta într-adevăr nu e în puterea ta
să ierți în numele celor ce au fost trădați în zori

ferește-te însă de mândria inutilă
privește-ți în oglindă fața de bufon
repetă: am fost chemat – oare nu erau alții mai buni (...)

veghează – când lumina de pe munte dă semnul – ridică-te și du-te
cât timp sângele-ți răsuțește-n piept steaua ta întunecată

repetă vrăji vechi ale omenirii basme și legende
fiindcă așa o să cucerești binele pe care n-o să-l cucerești

repetă cuvinte mari repetă-le cu îndărătnicie
precum cei ce-au mers prin pustiu și-au dispărut în nisip (...)

¹ Cf. Barańczak, *O czym myśli Pan Cogito*, p.197.

² Cf. A. Kaliszewski, *Zbiegniew Herbert*, Varșovia, 1993, p.19.

³ Vezi, printre altele, Barańczak, *Uciekinier z utopii...*, p.132-135; 216-282; *Poznawanie Herberta*, 1, Cracovia, 1998, selecție și introducere A. Franaszek, p.241-263, 280-303; *Poznawanie Herberta*, 2, Cracovia, 2000, p.130-148; Z. Jarosinki, *Literatura lat 1945-1975*, Varșovia, 2002, p.118-120.

Romanoslavica XLIV

du-te fiindcă numai așa vei fi primit în cercul craniilor reci
în cercul strămoșilor tăi: Ghilgameș Hector Roland
apărători ai împărăției fără de sfârșit și ai orașului cenușii

Fii credincios du-te

Decurge din această conștiință lirică intransigentă și imperativă practicarea unei poezii esențializate, moderne, lipsite de ornamentație inutilă, cu un mesaj subtil și polisemantic, încărcat de idei.

Dihotomia dintre lumea sau oamenii care au construit și construiesc cultura și civilizația și oamenii barbari care, însoțiți de un rău visceral, năvălesc în „grădina cultivată” transpare și din eseurile autorului. Semnificativ în acest sens fiind volumul *Barbarul în grădină*, tradus și în românește, cu mai mulți ani în urmă. Poezia lui Z. Herbert, un labirint de metafore, simboluri, parabole, a valorificat în mare măsură tradiția lirică poloneză și europeană, a îmbogățit-o printr-un neconținut efort de reevaluare, lăsându-și pecetea creatoare distinctă nu doar ca exponent al moștenirii culturale, ci în primul rând ca mesager puternic implicat în efortul consecvent de delimitare a binelui de rău în lumea contemporană, chiar și atunci când chipul răului e greu de deslușit (*Monstrul lui Pan Cogito*). *Pan Cogito*, privit și analizat în ansamblu, dezvăluie efectele benefice ale artei, îndeosebi atunci când se lasă supusă principiilor morale, stărnind nu atât plăcere, cât trăiri de purificare și de sublimare.

Streszczenie

Autor przeprowadza zwięzłą analizę tomu *Pan Cogito* Zbigniewa Herberta. Bohater obecny w większości wierszy przeżywa zasadnicze rozterki sumienia, konfrontując się z zagadnieniami dużej wagi etycznej. Korzystając z techniki ironii i tautologii, poeta wypowiada się konsekwentnie za istnieniem podstawowej aksjologii, w której, z jednej strony, zajmuje istotne miejsce prawda, dobro, godność, solidarność, współczucie, a z drugiej, pamięć kulturowa oraz tradycja historyczna.